



Střední Asie v proměnách času

Střední Asie je pro české čtenáře i učitele zeměpisu relativně neznámou oblastí, které je při výuce věnována pouze drobná zmínka. Z hlediska odborníků na daný region není příjemná situace, kdy nově nezávislé země Střední Asie představují pro žáky nepřekonatelný jazykolam a koncová část „-stán“ vede k jejich vzájemné záměně. Na jednu stranu se jedná o oblast s důležitou zásobou strategických surovin, na druhou stranu jde o oblast spíše periferního významu, která je častěji zmiňována pouze v souvislosti s konfliktem v Afghánistánu.

Historický vývoj regionu sahá do velmi dávných dob a v současnosti jednotlivé státy v regionu spolu „soupeří“ o pomyslný titul nejstaršího národa, a to až tisíce let zpátky do historie (třeba v Kazachstánu se úředně hledalo spojení mezi Kazachy a sumerskou civilizací v Mezopotámii). Střední Asie byla od nepaměti významným migračním koridorem od východu na západ a ze severu na jih. Od 4. století n. l. se zde začaly objevovat turkické kmeny, ke kterým se hlásí dnešní turkické národy. První vyspělé státy se tu jistě objevily už ve starověku (např. Chorézmská říše), zasahovala sem i Persie či říše Alexandra Makedonského.

Po rozšíření islámu v 8. století se ve středoasijských oázách vytvořila řada státních útvarů, které jsou považovány za předchůdce současných republik – např. v 8.–9. stol. vládla regionu dynastie perskojazyčných Sámánovců se sídlem v Bucharě, na nichž dnes chce navázat soudobý Tádžikistán (kromě jiného přejmenovali bývalý Pik Kommunizma na Ismoili Semoni podle tehdejšího vládců). Střední Asii prošly na počátku 13. a na přelomu 14. a 15. století poslední velké vlny turko-mongolských migrací. První z nich vedl Čingischán, který vyplnil tehdy kvetoucí říši v oblasti Chórezmu (západní Uzbekistán); druhá byla vedena Timurem Lenkem († 1405), zvaným Tamerlán, který si zvolil za své sídlo Samarkand. On i jeho následovníci zanechali v tomto městě řadu významných a dodnes obdivovaných památek (náměstí Registán, mešita Bibi Chánum apod.). Místní vládcí podporovali řadu vědních oborů (vnuk Tamerlána, Ulughbek, byl významným astronomem) a na jejich dvorech působila řada špičkových vědeckých kapacit své doby, mezi jinými lékař a filozof Abú Alí ibn Síná (Avicenna), matematik Muhamed al-Birúní, básník a politik Ališer Navoi aj. Pouze v oblasti Kazachstánu se vytvořilo společenství kočovných kmenů až v 15. století, záhy rozpadlé na několik samostatných hord (džüzů).

V prostoru oáz se od 16. století zformovaly tři raně novověké státy – Kokandský chanát, Bucharský chanát (později emirát) a Chivský chanát. Jejich kulturní dědictví je dnes viditelné především v sídelních městech (Buchará, Chiva, Kokand). Od 18. století se pak začal projevovat zájem Ruska o středoasijská teritoria, mj. jako o tranzit směrem do Indie; v souvislosti s postupem Velké Británie v jižní Asii se Střední Asie stala i místem soupeření obou velmocí

o tento region. Po prohrané krymské válce (1856) však v Rusku výrazně stoupl zájem o středoasijské chanáty, které byly dobyty či jinak kontrolovány od 60. a 70. let 19. století (Bucharský emirát a Chivský chanát si přitom zachovaly vnitřní samosprávu). Stavěla se nová města (zejména Taškent) i vojenské pevnosti a šířily se evropské poznatky, které však často byly v rozporu s dosavadními tradicemi.

Bolševická revoluce v roce 1917 znamenala i v tomto regionu rozvrat státního zřízení, zánik posledních formálně samostatných států (Buchará a Chiva). Postupně se bolševikům podařilo dostat celý region pod svou kontrolu, přestože se skupiny odporu (tzv. basmačové) objevovaly až do 30. let 20. století. Bolševická moc v roce 1924–1936 provedla nové rozdělení regionu podle národnostního principu. Postupně tak vzniklo pět sovětských republik v hranicích současných postsovětských států.

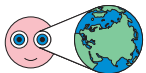
Sovětské období přineslo na jedné straně značný rozmach ekonomiky, průmyslu, vzdělávání a do určité míry i životní úroveň, přestože v rámci Sovětského svazu patřil region k těm nejzaostalejším. Nepodařilo se zlomit místní neformální sociální struktury, což vedlo ke zvýšené systémové korupci,

která se naplno projevila v postsovětském období. Místní první tajemníci vedli své svěřené republiky do značné míry autonomně a jejich úkolem bylo vytvářet stabilitu vůči moskevskému centru. Perestrojka v 80. letech sice uvolnila řadu nacionalistických tendencí, ale žádný z místních tajemníků nechtěl rozpad SSSR – šlo jim především o zachování dotací z Moskvy.

Postsovětský vývoj ve Střední Asii

Na konci sovětského období byla ve všech zemích Střední Asie zavedena instituce prezidenta. Ve většině případů se jimi stali dosavadní první tajemníci komunistických stran, s výjimkou kyrgyzského prezidenta Askara Akajeva, který pocházel z akademického prostředí. Ve spojení s neformálními sociálními skupinami (příbuznými, ekonomickými elitami apod.) se záhy dostali k situaci, kdy se politika státu rovnala politice prezidenta, jehož rozhodnutí nemělo opravný prostředek (například usnesením parlamentu). Prezidentům byly v nově vypracovaných ústavách přiznány rozsáhlé pravomoci a v průběhu 90. let si většina z nich nechala prodloužit mandát pomocí nevolebních procedur (ústavními soudy, referendy, doživotním zvolením





apod.). Zároveň došlo k upevnění osobní moci, a dokonce k rozvoji kultu osobnosti prezidentů.

V **Kazachstánu** byl v roce 1991 zvolen prezidentem dosavadní komunistický předák Nursultan Nazarbajev. V průběhu 90. let byl jeho mandát prodloužen „standardní“ cestou pomocí referend a změny ústavy v roce 1998 mu otevřely cesty k faktickému doživotnímu mandátu. Prezident Nazarbajev potlačil opoziční strany a opoziční představitele odstavil od moci, nikoliv však brutální cestou (na rozdíl od jiných středoasijských zemí). Jeho rodina získala podíl v nejlukrativnějších odvětvích republiky, zejména v těžbě ropy a zemního plynu. Prezident Nazarbajev rovněž proslul jako autor a iniciátor řady integračních koncepcí v postsovětském i celosasijském měřítku, většina z nich však zůstala značně formálními.

Vysoké ceny strategických surovin v první dekádě 21. století vedly k velkému přílivu peněz do Kazachstánu a relativnímu zvýšení životní úrovně země. Tyto prostředky ale byly z velké části použity pro okamžitou spotřebu (o to hlubší byla krize po pádu cen surovin v letech 2008/09). Symbolem rozmachu se stalo nové, megalomansky budované hlavní město Astana. Přesto si Kazachstán udržuje pozici ekonomického lídra regionu s největší průmyslovou základnou, stabilním politickým režimem a vyváženou zahraniční politikou (nejvýznamějším úspěchem roku 2010 je kazašské předsednictví v OBSE, přestože země nesplňuje některá základní demokratická kritéria).

Největším soupeřem Kazachstánu v boji o pozici lídra regionu byl **Uzbekistán**, nejlidnatější středoasijská země. V jeho čele

stojí již přes dvacet let bývalý první tajemník komunistické strany Islom Karimov. Ten již na počátku 90. let tvrdě potlačil či vyhnal ze země jakoukoli opozici a vybudoval impérium založené na střídavé podpoře několika regionálních klanů (přitom využíval a podporoval rozpory mezi nimi). Pomocí referend a změn ústavy má zaručen mandát do roku 2022, kdy mu bude již přes 80 let a vytváří také rodinné ekonomické impérium. Celkově však Uzbekistán trpí neefektivní státní (a klanovou) ekonomikou, výraznou korupcí a neprůhledným investičním prostředím.

Patrně nejbizarnější režim vznikl v **Turkmenistánu** pod vedením excentrického Saparmurata Nijazova, který si nechal změnit jméno na Türkmenbašy (v oficiálním překladu „Otec národa“). Bývalý první tajemník Komunistické strany Turkmenistánu nebyl tak výrazně zakotven v místních klanech, a tak se obklopil několika zahraničními poradci a vytvořil okolo sebe silný kult osobnosti, dovedený až k jeho zbožštění. Pozoruhodností Turkmenistánu se staly zlaté sochy prezidenta, přejmenování význačné části měst a objektů, přehnaný důraz na roli Turkmenů v dějinách lidstva a roli Nijazova v tomto procesu. Byla vypracována ideologická koncepce zlatého věku Turkmenů a povinnou četbou se stala duchovní kniha Turkmenů – Ruhnáma (její znalost byla hlavním hlediskem při přijímání na vysoké školy, zkouška z Ruhnámy byla povinnou součástí autoškoly, přijímacích pohovorů do práce apod.).

Türkmenbašy zemřel v prosinci 2006, údajně na selhání srdce. Velmi záhy se ustavila skupina nejmocnějších lidí, kteří „vybrali“ bývalého ministra zdravotnictví Gur-

banguly Berdimuhamedova a pomohli mu ke zvolení do funkce prezidenta. Prezident Berdimuhamedov záhy zaměnil kult prvního prezidenta kultem vlastním, byť v méně bizarní podobě; vnitřní podstata režimu založená na omezování svobod se sice nezměnila, avšak množství plynu, kterým země údajně disponuje, učinily z prezidenta Berdimuhamedova vítaného hosta všech oblastí zainteresovaných na dovozu turkmenského plynu – Ruska, Číny, Íránu, EU, Turecka nebo USA.

Největší nestabilitu v 90. letech vykazoval **Tádžikistán**. Od roku 1991, kdy byl donucen odstoupit první tádžický prezident Kachar Mahkamov, se rozhořel politický boj mezi konzervativním komunistickým křídlem a opozicí, složenou zejména z nacionalistického a islámského proudu. Ve skutečnosti však šlo o rozpory mezi regionálními klanovými skupinami a přerozdělení jejich moci po rozpadu Sovětského svazu. Tato nestabilita vyústila v občanskou válku mezi centrální vládou, kterou vedl od listopadu 1992 představitel jižních regionů Emómali Rahmónov, a opozicí složenou z konglomerátu několika stran. Jejím lídrem se stal předseda Islámské strany obrody Tádžikistánu Saíd Abdulló Núrí. Právě tyto dva představitelé podepsali v červnu 1997 mírovou smlouvu.

Prezident Rahmónov (od roku 2007 Rahmón) však postupně vytlačil opoziční představitele až na okraj politického spektra a ustanovil režim, pomocí něhož jeho rozvětvená rodina kontroluje hlavní části ekonomiky země (zpracování hliníku, stavba hydroelektráren), zřejmě včetně transportu narkotik z Afghánistánu. Podobně jako v Uzbekistánu mu změny ústavy fakticky zaručují mandát až do roku 2020. Slabá ekonomika je dotována řadou zahraničních půjček a také silnou pracovní migrací (až pětina práceschopného obyvatelstva pracuje v zahraničí, zejména v Rusku). V posledních letech tádžický prezident výrazně prosazuje tádžikizaci země (vydávání právních dokumentů, derusifikace jmen, konzultace na mezinárodní úrovni), která svědčí zejména o oslabení vazeb na sovětské dědictví i na současné Rusko.

Kyrgyzstán pod vedením Askara Akajeva se zpočátku zdál být jedinou zemí s relativně fungujícím demokratickým systémem. Přesto se ale prezident Akajev především snažil zachovat si svůj post tak, aby zájmy jeho severních klanů nebyly dotčeny. V roce 2000 se mu ještě podařilo obhájit vítězství zmanipulovaným rozhodnutím Ústavního soudu, avšak v roce 2005 se po evidentně zfalšovaných parlamentních volbách chopila iniciativy radikální opozice pod vedením Kurmanbeka Bakijeva, hájícího zájmy jižních klanů. Po svém nástupu v „tulipánové revoluci“ prezident Bakijev přivedl do hlavního města Biškeku zase své stoupence



Obr. 1:



V ZORNÉM POLI GEOGRAFŮ

z jihu. Osobní moc prezidenta Bakijeva se projevila především po předčasných prezidentských volbách v roce 2009, nově roste i role prezidentova syna Maxima.

Ekonomika

Středoasijský region byl v sovětském období jednou z nejhudších oblastí SSSR. V rámci sovětské ekonomiky tvořil především surovinovou základnu pro centrální ruské průmyslové oblasti. Po rozpadu SSSR se právě tato surovinová základna stala terčem pozornosti světových mocenských center, která měla zájem o místní zásoby ropy, zemního plynu i dalších surovin (zlato v Kyrgyzstánu či Uzbekistánu, železné rudy v Kazachstánu). Těžba ropy a zemního plynu na počátku 90. let výrazně klesla v důsledku poklesu poptávky, avšak na přelomu století opět došlo k jejímu prudkému růstu. Problémem zůstává silná závislost infrastruktury na Rusku.

Od počátku 21. století se však ve hře o středoasijskou ropu a plyn začala výrazněji angažovat Čína, která během několika let vybudovala ropovod z Kazachstánu a v roce 2009 dokončila plynovod spojující naleziště v Kazachstánu, Uzbekistánu a zejména Turkmenistánu s východní a jižní Čínou. Menší množství plynu lze potom vyvážet z Turkmenistánu do Íránu a Kazachstán se v roce 2005 napojil tankerovou dopravou na nový ropovod Baku–Tbilisi–Čejhan. Pozice Ruska tak již přestává být monopolní, avšak stále zůstává velmi silná, zatímco zejména role EU je jen velmi omezená.

Pokud nepočítáme těžební průmysl, potom hlavní část ekonomik Střední Asie je založena převážně na málo efektivním zemědělství. Po rozpadu SSSR nadále v řadě oblastí pokračovalo monokulturní pěstování na vodu náročné bavlny. Tato plodina byla nadále považována za bohatství státu, který měl ve středoasijských zemích (zejména Turkmenistánu, Uzbekistánu či Tádžikistánu) fakticky výkupní monopol. To vedlo k používání laciných a extenzivních technologií za účelem krátkodobého zisku (včetně rozšířené dětské práce).

Egoistické a neefektivní využívání zemědělské půdy, a především vodních zdrojů



Obr. 2:

ze strany jednotlivých států prohloubily nedostatek vody – jeden z hlavních problémů regionu. Země na horních tocích vod – Tádžikistán a Kyrgyzstán – patří k ekonomicky chudým, bez větších zásob nerostných surovin, které získávají od sousedních států (a chronicky za ně neplatí). Oba státy se tak snažily využívat vodní elektrárny k výrobě elektřiny v zimních měsících a nedostatečně odpouštějí vodu z přehrad pro letní zavlažovací období na uzbekých, turkmenských či kazašských polích. Značné ztráty vody jsou rovněž způsobené nedostatečnou údržbou vodních elektráren i zavlažovacích kanálů. V roce 2009 se definitivně rozpadla jednotná energetická soustava, což uvedené problémy patrně dále prohloubí.

Středoasijský region má hlubokou historickou tradici, avšak jeho současnost je spíše problematická. Autoritářské režimy zajišťují vlastní životaschopnost a také slouží jako bariéra možného chaosu a bezvlády v regionu, na druhé straně nejsou schopny zlepšit ekonomiku a její strukturu. Základem místních režimů je klientelismus

a korupce uvnitř i navenek, což vytváří prostor pro zneužívání vládnoucími elitami, přičemž tyto elity jsou naopak přístupny podobnému zneužívání od vnějších hráčů. Je degradován vzdělávací systém a více nebo méně omezována svoboda projevu, nemluvě o dalších právech. Státy se zásobami strategických surovin sice mohou vytvářet zisky, avšak jejich využití pro společnost zdaleka nemusí odpovídat příjmům z tohoto odvětví.

Problémem je i fakt, že alternativu současným režimům představují především (zejména v Uzbekistánu) vlastně jen islámské radikální strany, které však nejsou schopny převzít celkově moc v celé jedné zemi a mohou působit destabilizačně, i když pouze na lokální úrovni. Zatím.

Slavomír Horák,
Institut mezinárodních studií FSV UK, Praha
slavomir.horak@post.cz

Developments in Central Asia. The article presents geography teachers with a short overview of Central Asia. A brief historical outline describes key events in the history of the region, emphasizing periods favored by current local historiography. The post-Soviet development in all five republics is summarized, allowing readers to compare between states. Two key economy sectors of Central Asia are discussed: Hydrocarbon energy and water supply. The conclusion presents some discouraging and problematic perspectives; although authoritarian political regimes provide some stability in the region, their long-term survival will likely be subject to ongoing power struggles in the region.

APLIKACE DO VÝUKY:

1. Pokuste se porovnat přechod od komunistického režimu k jiným systémům ve střední Evropě a ve Střední Asii. Které faktory způsobily rozdílné výsledky těchto procesů?
2. Vyhledejte stávající a perspektivní cesty nerostného bohatství ze Střední Asie a diskutujte o významu tohoto regionu pro Evropskou unii.
3. Najděte ve světě další příklady autoritářských režimů a srovnajte je z hlediska politických systémů, porušování lidských práv a jiných hledisek. Formulujte společné a rozdílné rysy autoritářských systémů.

LITERATURA A ZDROJE DAT:

- FREEDOM HOUSE (2010): Nations in Transit. <http://www.freedomhouse.org> (k dispozici od dubna 2010, na stránce dostupná i starší vydání).
- HORÁK, S. (2005): Střední Asie mezi východem a západem. Karolinum, Praha
- HORÁK, S. (2008): Rusko a Střední Asie po roce 1991. Karolinum, Praha.
- ROUX, J.-P. (2008): Dějiny Střední Asie. Lidové noviny, Praha 2008.